

MYTEN OCH DESS ARVTAGARE.

HISTORISKA OCH SKÖNLITTERÄRA BERÄTTELSE OM FOLKHEMMET

MAGDALENA ŻMUDA-TRZEBIATOWSKA

Adam Mickiewicz University in Poznań

ABSTRACT. The paper's aim is to indicate the mutual relations between contemporary Swedish literature and the academic and political discourse on the welfare state's crisis. The article's first part discusses the genesis, evolution and meaning of the term "Swedish folkhem" as it is understood today, i.e. as a political vision underlying the Swedish welfare state which with time has become a metaphor and a myth. In its other part the presence of historical narratives on the Swedish folkhem in five autobiographically inspired novels on childhood and growing up is investigated (Jonas Gardell's *En komikers uppväxt* (1992), Lena Andersson's *Var det bra så?* (1999), Mikael Niemi's *Populärmusik i Vittula* (2000), Torbjörn Flygt's *Underdog* (2001) and Susanna Alakoski's *Svinalängorna* (2006). Analysing the chosen examples, the author of the paper focuses mainly on the issue of how the narratives known from political propaganda and debate are transformed, commented and used in a literary text to construct a collective identity.

1. INDLEDNING

”[A]tt diskreditera gamla myter utan att ersätta dem med nya eroderar grundvalarna för fortsatt kollektivt handlande. Därmed hotas den forna gemenskapen av upplösning.” - varnar historikern Jan Larsson i sin bok *Hemmet vi ärvde* (1994:122). I citatet skymtar en klassisk konservativ tanke i Edmund Burkes anda, att den historiska kontinuiteten är ett villkor för en nations överlevande (Burke 2008). Det hem som Larsson åsyftar i bokens titel är FOLKHEMMET, den stora svenska visionen som sedan 1930-talet har betraktats som samhällsbärande. Den massiva kritiken mot den socialdemokratiska välfärdsstaten som under

1990-talet dominerade samhällsdebatten i Sverige och gav återklang i utländska medier resulterade i att folkhemmet förklarades dött som politiskt projekt. Det tog dock inte lång tid innan politiker, samhällsdebattörer och forskare insåg att folkhemsmetaforen har bevarat sin attraktionskraft och att folkhemsmynen fortfarande har en central ställning bland svenska nationella föreställningar.

Syftet med min artikel är att med hjälp av valda exempel tagna ur fem svenska romaner om barndom och ungdom i folkhemmet diskutera samspelet mellan den moderna svenska litteraturen och den vetenskapliga och politiska diskursen om välfärdsstatens kris. Jag har undersökt i vilken utsträckning de historiska narrativa konstruktionerna - berättelserna om folkhemmet - är närvarande i romanerna och på vilket sätt de fungerar i den skönlitterära framställningen. I min analys har jag fokuserat på de förvandlingar som berättelserna undergår: hur de bearbetas, utvecklas, förses med kommentarer och blir till nya berättelser. En annan fråga som jag har ställt avser kollektiva identiteter som konstrueras i romanerna med utgångspunkt i den stora svenska myten som dels bekräftas, dels ifrågasätts. De romaner som jag hänvisar till är *En komikers uppväxt* (1992), av Jonas Gardell, *Var det bra så?* (1999) av Lena Andersson, *Populärmusik i Vittula* (2000) av Mikael Niemi, *Underdog* (2001) av Torbjörn Flygt och *Svinalängorna* (2006) av Susanna Alakoski.

1. FOLKHEMMET SOM POLITISK VISION, METAFOR OCH MYT

Folkhemmet hör till de mest kända svenska begreppen som har använts frekvent i olika forskningssammanhang, i den politiska och mediala debatten och i folkmun. Begreppet har en enorm dragningskraft men är samtidigt oerhört rymligt och därför svårdefinierat. Folkhemmet är i första hand namnet på den politiska vision som 1928 formulerades av den socialdemokratiska ledaren Per Albin Hansson. Visionen handlade om en modern välfärdsstat och ett modernt klassfritt samhälle som skulle utvecklas inom dess ramar. Hansson lyckades väl med att förena de konservativa föreställningarna om den trygga nationella gemenskapen med de socialdemokratiska kraven på rättvisa och allas ansvar för det allmännas bästa (Zander 2001:221ff.). I sitt tal i riksdagens andra kammare talade han om "det gemensamma hemmet", "medborgarhemmet", och "det goda hemmet", där det inte finns kelgrisar eller styvbarn, där det råder "likhet, omtanke, samarbete, hjälpsamhet" (Hansson 1982:227). Ett viktigt inslag i visionen blev så småningom den obevekliga tron på rationella lösningar och övertygelsen om att all kunskap som utvecklas av vetenskapen borde stå i samhällets tjänst och vara framstegens viktigaste drivkraft.

Efter det socialdemokratiska maktövertagandet år 1932 blev folkhemstanken en ideologisk grundval för den socialdemokratiska välfärdsstaten som för omvärlden framstod som den tredje vägen mellan socialism och kapitalism. Namnet DEN SVENSKA MODELLEN myntat av utländska betraktare har i flera sammanhang använts synonymt med folkhemmet men idag gör de flesta forskare en åtskillnad mellan de båda begreppen. Den svenska modellen syftar då på en rad unika politiska och ekonomiska lösningar som tillämpades i Sverige: modellen var en lyckad kombination av planekonomi, sorsatsning på industri och strävan efter samhällelig konsensus. Med folkhemmet associeras däremot välfärdssamhället: den ekonomiska och politiska stabilitet som Sverige åtnjöt efter andra världskriget öppnade för reformer som innebar att Per Albin Hanssons löften om det goda hemmet med omsorg, klassutjämning och demokratisering av livets alla områden kunde infrias.¹

I betydelsen FOLKHEMSSVERIGE har folkhemmet fått en tydlig tidsmässig avgränsning. Att folkhemsperioden i Sveriges historia började år 1932 då den första socialdemokratiska regeringen bildades med Per Albin Hansson som statsminister eller några år tidigare² råder det ingen oenighet om. Som folkhemmets sista skede betraktas vanligen 1980-talet, men det kan hända att gränsen förskjuts åt det ena eller det andra hållet.³ Som ett symbolisk slutdatum för folkhemsperioden anges oftast år 1986 då Olof Palme dog i ett attentat på en gata i Stockholm För denna tolkning argumenterar bl a litteraturvetaren och samhällsdebattören Göran Hägg (2003:701) som anser att Palmes död ”kom att innebära slutet på välfärdsepoken på nästan samma sätt som skottet vid Fredriksten 1718 [som dödade Karl XII, min anm.] inneburit inledningen till stormaktens avveckling.” Eftersom begreppet Folkhemssverige brukar förknippas med socialdemokraternas politiska dominans blir också år 1991 med socialdemokraternas valförlust och den borgerliga koalitionen spektakulära maktövertagande utpekade som början på välfärdsstatens nedmontering.⁴

Som metafor har begreppet folkhemmet alltid varit mycket tilltalande. I Per Albin Hanssons tappning hade den framförallt en emotionell

¹ Jfr: Lööw (2002:78), Ruth (1995:547), Bennich-Björkman (2000:67f).

² År 1928 höll Per Albin Hansson sitt kända folkhemstal i riksdagen och den stora visionen började ta form. Stockholmsutställningen från år 1930 som blev ett genombrott för funktionalismen kan också betraktas som början till det svenska moderna projektet.

³ Medan statsvetaren Patrik Hall (2000:257) med folkhemsperioden avser tiden mellan ca 1930 och 1980 anser historikern Heléne Lööw ” (2002:78) att det först är på 1990-talet som ”den svenska modellen på allvar börjar knaka i fogarna och nedmonteringen av välfärdsstaten inleds”.

⁴ ”Idag är det gamla folkhemsprojektet stendött” konstaterade idéhistorikern Conny Mithander (2000:53) och flera forskare och samhällsdebattörer instämde med honom.

innebörd. Två positivt laddade ord: folk och hem har förenats i namnet och skapat ett nytt värde: man kunde förstå sig den nationella gemenskapen som en stor familj som trivs i det goda hemmet, staten. Att metaforen också hade en rumslik dimension kom starkast till uttryck i 1990-tals debatter om välfärdsstatens framtid. Folkhemmet blev till ett hus som hade byggts, kunde inredas, renoveras och byggas om. Det är i första hand socialdemokraterna som pläderade för det nya folkhemmet som skulle omvärderas, uppdateras och byggas ut (Zander 2001:221). År 1996 skapade partiordföranden Göran Persson begreppet DET GRÖNA FOLKHEMMET som skulle byggas på det gamla folkhemmets fundament i nära samarbete med socialdemokraternas bundsförvant miljöpartiet de gröna (Edman & Greider 2012). Idén om det gröna folkhemmet aktualiserades inför riksdagsvalet år 2010, då de rödgröna: socialdemokraterna, miljöpartiet och vänsterpartiet fördjupade samarbetet och bedrev en gemensam valkampanj och idag tas den upp då behovet att förnya socialdemokraternas politik diskuteras.⁵

Folkhemsmetaforen användes också flitigt på högersidan av den politiska scenen, men där talade man om en pågående rivning av folkhemmet. Den kända sloganen som användes av den borgerliga oppositionen i valrörelsen 1991 löd: "Per Albin byggde folkhemmet. Ingvar Kamprad möblerade det. Ingvar Carlsson släckte ljuset" (Stålhammar 1997:93f.). Den snabba karriären för begreppet UTANFÖRSKAP som introducerades av folkpartiet i rapporten *Utanförskapets karta* år 2004 och som så småningom blev en del av den politiska diskursen kan också tolkas mot bakgrund av folkhemsmetaforen. För att kunna tala om utanförskap måste man ständigt hänvisa till en eftersträvad gemenskap som några hade blivit utestängda från. Och den föreställning av gemenskap som är starkast etablerad i svenskarnas kollektiva självbild är folkhemmet (Davidsson 2010:149f.; Żmuda-Trzebiatowska 2012:159f.).

Jan Larsson anser att folkhemmet från början hade en karaktär av politisk myt med en både sammanhållande och legitimerande roll. Med hänvisning till William Mc Naill påpekar han att sociala och politiska myter hjälper till att uttrycka delaktighet i gemenskapen, bekräftar gruppens självbild och verkar avgränsande mot andra grupper. De motiverar och legitimerar kollektivt handlande samt sanktionerar de uppoffringar och ansträngningar som ska göras för att uppnå det gemensamma målet. Enligt Larsson (1994:122) var folkhemsmytan en myt

⁵ *Jobben i det gröna folkhemmet* heter den färskaste rapporten skriven av Mats Edström som publicerades av Arbetarrörelsens tankesmedja och presenterades på ett seminarium under Socialdemokraternas partikongress den 6 april 2013. (<http://a-smedjan.se/?p=5425>).

om ”samhällets vägval för en gemensam framtid” och den behövde en karismatisk ledare med förmåga att vinna människors förtroende för att få dem att samlas kring den politiska kraft som levererade framtidsvisionen.

Till följd av avslöjanden om folkhemets baksidor som gjordes under 1990-talet, en period som historikern Ulf Zander kallar för ”debatternas decennium”⁶ har förtroendet för socialdemokraterna minskat avsevärt. Den ekonomiska krisen som drabbade välfärdsstaten var också en viktig faktor som bidrog till att myten har förlorat sin glans. Aktuella exempel visar dock att den knappast har kastats på sophögen. Myten används fortfarande som ett argument i den politiska striden och anspråk på att få använda den ställs från olika politiska håll. Som Per Albins arvtagare i rakt nedstigande led betraktas socialdemokrater av hävd, men de har fått konkurrens av vänsterpartiet speciellt under Gudrun Schymans tid som partiledare 1993-2006 (Zander 2001:221). Frågan om folkhemsbegreppets ursprung i vänster- eller högerideologin, om dess absoluta eller relativa innebörd och om tolkningsföreträdet till det återkommer med jämna mellanrum.⁷

Sverigedemokraterna, det nationalkonservativa partiet med extremnationalistiska rötter som skickligt utnyttjar samhällets missnöje och med hjälp av slagkraftiga paroller vinner nya anhängare, ser folkhemets återupprättande som ett viktigt politiskt mål. De hävdar att de idag är den enda politiska kraft som rätt kan tolka budskapet om den nationella samhörighet som fanns i Per Albin Hanssons vision och säger sig därför vara ”den logiska arvtagaren till idén om Folkhemmet”.⁸ Därmed anknyter de såväl till positiva konnotationer som den

⁶ De viktigaste ämnen som togs upp i debatterna var steriliseringar, Sveriges neutralitet under andra världskriget, svenskarnas historielöshet och biverkningar av strävan efter ett idealsamhälle som t ex statens inblandning i medborgarnas liv, allmän passivitet till följd av den utbyggda omsorgspolitiken, uniformering av samhället och utestängning av missanpassade. Jfr Zander (2001: 402-459).

⁷ Som exempel kan man åberopa Hans Dahqvists artikel i vilken han polemiserar med Fredrika Lagergren, författaren till avhandlingen *På andra sidan välfärdsstaten. En studie i politiska idéers betydelse* (1999). Medan Lagergren hävdar att både den konservative statsvetaren Rudolf Kjellen (som använde begreppet folkhem på 1910-talet) och socialdemokraten Per Albin Hansson var företrädare för samma folkhemsidéologi med rötter i romantiska hem- och familjeideal framhåller Dahqvist motsättningen mellan Kjellgrens nationalistiska vision av ett hierarkiskt, auktoritärt klassamhälle och Hanssons demokratiska och klasslösa folk- och medborgarhem. Se Dahqvist (2002: 444-465).

⁸ Citatet kommer från partiledarens tal under politikerveckan i Almedalen 2011 (Manus till Jimmie Åkessons tal i Almedalen 2011, www.sverigedemokraterna.se) I partiets principprogram från år 2011 kan läsas att ”Sverigedemokraterna betraktar folkhemstanken som en i grunden socialkonservativ idé. Visionen om ett återupprättat folkhem, där samhörigheten inte är baserad på klass- utan nationstillhörighet och där alla medborgare är garanterade en hög nivå av fysisk, ekonomisk och social trygghet, är också vägledande för Sverigedemokraternas politik på välfärdsområdet.” (Principprogram 2011:26)

socialdemokratiska folkhemsmymten väcker och till ”myten om det förrådda folkhemmet” som, enligt historikern Heléne Lööv (2002:78) intar en central plats i extremnationalistiska och rasideologiska gruppers föreställningsvärd.

Som en avsedd flirt med folkhemsmymten kan man tolka utformningen av länken till partiordförandens porträtt på De nya moderaternas webbplats, där det står ”Fredrik” istället för ”Fredrik Reinfeldt”. Det kan vara ett exempel på språklig intimiseringstendens men det familjära förnamnsbruket Fredrik leder tankarna till Per Albin som fortfarande brukar kallas folkhemmets fader av både beundrare och kritiker.⁹ Med valparollen ”Moderaterna är vår tids arbetarparti” i åtanke blir sambandet ännu tydligare. En vändning mot välfärdsstatens ideal har partiet markerat i sitt idéprogram från år 2011, där full sysselsättning, social trygghet och bekämpning av utanförskap utpekats som viktiga politiska mål för partiet. I dokumentet kan vi också läsa:

Vi lär av historien men lever inte i den. Förnyelse är många gånger den mest trofasta hyllningen till tidigare uppnådda framgångar. I den meningen finns det ingen motsättning mellan traditionalism och modernism. Vi är fria att välja varifrån vi hämtar vår inspiration. (*Ansvar för hela Sverige*, Moderaternas idéprogram 2011:8)

2. HISTORISKA BERÄTTELSER OM FOLKHEMMET

Att uppfatta historien som en samling tolkningsmöjligheter eller berättelser ingår i en postmodernistisk syn på relationen mellan det förflutna, nutiden och framtiden, förklarar den svenske idéhistorikern Conny Mithander (2002:55). Bakom uppfattningen står en rad forskarnamn som Paul Ricoeur, Tomas Hylland Eriksen, Reinhart Koselleck. Den tyske historikern Jörn Rüsen påpekar att berättelserna om det förflutna aldrig är objektiva, de är anpassade till nutidens förståelseform och präglade av den men de styrs också av föreställningen om den önskvärda framtiden:

Geschichtliches Denken ist also mehr als bloß Umgang mit Vergangenheit. Es ist ein Umgang mit Vergangenheit in bezug auf die Gegenwart und im Prozeß der Perspektivierung der Zukunft. Dieser Rückgang an der Vergangenheit, das Erinnern einer Vergangenheit geschieht immer um einer Orientierung der Gegenwart und einer Erwartung von Zukunft willen. (Rüsen, 1986:84)

⁹ www.moderat.se; Det familjära förnamnsbruket kan observeras bl a i valparollen: ”Per Albin byggde folkhemmet. Ingvar Kamprad möblerade det. Ingvar Carlsson släckte ljuset”. Jfr: Stålhammar (1997:94).

Till Rüsens tankegångar hänvisar en annan idéhistoriker, Martin Wiklund, som framhåller att historiska berättelser föds av behovet av historisk orientering och spelar en viktig roll i identitetsbildningen, de ”kan ses som svar (...) på frågor om vem man är och hur man ska orientera sitt handlande inför framtiden” (2006:51). Han pekar också på sambandet mellan berättarperspektivet som intas och det ideologiska och estetiska urvalet av händelser. Särskilt tydligt kan detta observeras i kollektiva sammanhang: några potentiella berättelser trängs undan eller glöms, andra får träda i förgrunden. Behovet av nya berättelser är något som föds ”av erfarenheter som inte passar in eller inte kan inkluderas i dittills etablerade tolkningsmönster för att orientera sig” (Wiklund 2006:50).¹⁰

I den offentliga debatten om det moderna Sverige, folkhemmet och den svenska välfärdsstaten tycks två stora berättelser ha trätt i förgrunden. Conny Mithander kallar dem för berättelsen om mönsterlandet och berättelsen om monsterlandet. Han påpekar att den dominerande, ”klassiska, ljusa folkhemsberättelsen, om Sverige som modelland för övriga världen” med rötter i 1930-talet har sedan 1980-talet ifrågasatts och utmanats av den kritiska, mörka och dystopiska berättelsen om folkhemmets baksidor (Mithander 2002:54). De båda berättelserna kommenteras också av Martin Wiklund. Den förstnämnda karakteriserar han som en framgångsberättelse motsvarande ”en utbredd svensk självförståelse under efterkrigstiden” (Wiklund 2006:11). I den andra beskrivs Sverige som ”ett hyperrationalistiskt samhälle präglad av en auktoritär och kontrollerande social ingenjörskonst som inordnar avvikare och kränker individers rätt att bestämma över sina egna liv, med rashygien och tvångssteriliseringar som det mest extrema exemplet” (Wiklund 2006:12).

Det är viktigt att påpeka att de två ovannämnda stora berättelserna snarare bör betraktas som ramar inom vilka en mängd andra berättelser florerar än universella tolkningsmönster och att polariseringen mellan den ljusa och den mörka berättelsen inte är lika tydlig inom forskningen där det snarare förekommer flera parallella berättelser som tar upp olika aspekter av ämnet och tillämpar ett affirmativt eller ett mera kritiskt perspektiv. Wiklund har analyserat berättelsen om det moderna Sverige som har utvecklats i form av fyra olika berättelser som delvis griper in i varandra. Den som han kallar för välfärdsberättelsen överensstämmer i stora drag

¹⁰ Rösen skilde på tre kompletterande dimensioner av berättelsen: erfarenhetsdimensionen, dvs. erfarenhet av att något hänt i det förflutna, betydelsedimensionen, dvs. normer och värden som avgör valet av det relevanta perspektivet och bestämmer om bedömningen av händelser i det förflutna samt meningsdimensionen som är de bådasyntes och samtidigt ger berättelsen dess idé och mål. (Wiklund 2006:52ff.)

med den socialdemokratiska framstegsberättelsen, dessutom urskiljer han den upplysningskritiska berättelsen om det moderna Sverige, berättelsen om folkhemmet som en romantiskt präglad folkgemenskap och berättelsen om folkhemmet som en spänning mellan modernitet och tradition (Wiklund 2006:15ff.). I den etnologiska forskningstraditionen är en annan berättelse förankrad. Den handlar om folkhemmet som ett uppfostringsprojekt där medborgaren får lära sig att hantera den modernitet som genomsyrar livets alla områden och ”bära sin nya frihet med en stor portion samhällsansvar” (Löfgren 1991:105; jfr Ehn et al. 1995).

3. BERÄTTELSER OM FOLKHEMMET I SVENSKA BARNDOMSSKILDNINGAR

I min forskning om närvaro av folkhemsberättelser i skönlitterära texter har jag undersökt ett antal svenska romaner vars huvudtema är barndom och uppväxt under folkhemsperioden. De fem romaner som jag hänvisar till i denna artikel är publicerade mellan 1992 och 2006 och innehåller självbiografiska element. Ett annat gemensamt drag är den retrospektiva synen på barndomstiden och den vuxne berättarens perspektiv som markeras direkt eller låter sig anas. Huvudpersonerna i romanerna är vid handlingens början 4-10 år gamla och vi följer deras öden fram till mellanstadiet, grundskolans eller gymnasiet slut. Geografiskt sett är de spridda från Skåne i södra Sverige till Tornedalen vid Sveriges nordgräns: Leena (*Svinalängorna*) bor i Ystad och Johan (*Underdog*) i Malmö, Lotta (*Var det bra så?*) växer upp i den fiktiva Stockholmsförorten Stensby och Juha (*En komikers uppväxt*) i det fingerade villasamhället Sävbyholm nordost om huvudstaden. Mattis hemort (*Populärmusik från Vittula*) är Pajala.

Tidsmässigt sträcker sig handlingen i romanerna från början av 1960-talet då den femårige Matti tittar på när vägarna i Pajala asfalteras fram till år 1986 då Lotta går sista året i högstadiet och får bevittna hur chockad hennes mor blir över mordet på Olof Palme. 1960-talet är den så kallade skördetidens andra decennium – svenskarna kan glädja sig åt resultaten av de reformer som genomfördes inom ramen för det stora projektet. Från ungefär mitten av 1970-talet börjar idyllen knaka i fogarna och de ekonomiska problemen sammanfaller med en växande skepsis mot politikernas visioner. Men samtidigt njuter Sverige fortfarande av sitt rykte som ett tryggt välfärdsland och av sin självvalda isolation från omvärlden. Efter 1986 börjar krisen i folkhemmet allt oftare diskuteras och frågan om välfärdsstatens framtid dyker upp i forskningen och samhällsdebatten.

Romanernas förankring i folkhemmets verklighet förstärks av talrika tids- och kulturmarkörer. Uppgifter om romanpersonernas ålder relaterar

till händelser som är inpräntade i svenskarnas historiska medvetande, scener ur individernas liv presenteras mot bakgrund av den aktuella politiska situationen, de samhällsviktiga frågorna blir till samtalsämnen i dialogerna som återges. Tidstypiska miljöer, företeelser, rutiner och detaljer hjälper till att trovärdigt skildra vardagen i folkhemmet. Leena i *Svinalängorna* fyller tolv samma år som ABBA vinner Schlagerfestivalen med låten Waterloo, dvs 1974. Socialdemokraternas valförlust 1976 och folkröstningen om kärnkraft 1980 kan nämnas som exempel på historiska händelser som återopas i *Underdog*. Det mångkulturella samhällets framväxt används som bakgrund för att berätta Lottas historia i *Var det bra så?* I *En komikers uppväxt* följer familjen Lindström med spänning Ingemar Stenmarks och Björn Borgs segrar. Matti i *Populärmusik från Vittula* tjuvtittar på hemmafrugymnastiken. Den idylliska förorten med villor i mexitegel i *En komikers uppväxt* och miljonprogrammets betongförorter i *Underdog* och *Var det bra så?* återspeglar två typiska boendemiljöer i folkhemmet. Romanpersonerna handlar mat och kläder på Tempo, Ica eller Konsum, ställer solur i sina trädgårdar och har industrisemester. Barn drömmer om cyklar med rocketstyre, får pengar att köpa lördagsgodis för och deltar i radiotävlingen ”Upp till tretton”.

Förutom dessa mycket konkreta element som används för att skapa romanvärlden och underlätta för läsaren att känna igen erfarenheter från sin egen uppväxttid är det också möjligt att i romanerna identifiera tydliga spår av historiska berättelser om folkhemmet. Jag har tittat närmare på tre trådar som framträder mycket tydligt i romanerna och som kan härledas till forskningens och samhällsdebattens berättelser: berättelsen om Sveriges utveckling från ett efterblivet bondeland till en modern välfärdsstad, berättelsen om den privilegierade ställning som Sverige hade bland världens länder och berättelsen om svenskarnas svikna drömmar om rättvisa och gemensam välfärd.

4. FRÅN FATTIGSVERIGE TILL MODERN VÄLFÄRDSSTAT

I en av inledningsscenerna i *Populärmusik från Vittula* tittar den lille Matti på hur gatorna i Pajala asfalteras. Det är början på 1960-talet och romanberättaren upplyser om att Pajalas befolkning består av människor som växte upp under knappa förhållanden på landet och tack vare högkonjunkturen plötsligt fått en högre levnadsstandard: flyttat in till staden, köpt sig hus och bil. Asfaltering förknippas med det nya och moderna och uppfattas som ett löfte om en ännu bättre framtid för barnen:

Och nu skulle grusvägen bort, nu skulle den krönas av oljesvart asfalt. Fattigdomen skulle kläs i en svart skinnjacka. Det var framtiden som lades, slät som en kind. Där skulle barnen cykla med sina nya cyklar mot välstånd och ingenjörsutbildning. (Niemi 2000:12)

Sveriges utveckling från ett efterblivet bondeland till en modernt välfärdsstat kan betraktas som den röda tråden i den klassiska socialdemokratiska framgångsberättelsen. Vid 1900-talets början var Sverige fortfarande ett av de fattigaste länderna i Europa. Den stora industriella omvälvningen hade redan börjat men dess positiva följder kunde inte skönjas än. Landet brottades med en rad ekonomiska och politiska problem som bl a hög utvandring, stora samhällsklyftor och social misär. Det som saknades var också en gemensam vision som skulle ersätta de föråldrade stormaktsdrömmarna och bära folket över den kaotiska tiden mot en trygg framtid. Per Albin Hanssons löften om ett gemensamt hem var ett svar på detta behov. Gränsen mellan det gamla och det nya markerades tydligt i socialdemokratisk retorik där det moderna Sverige fick stå som kontrast till Fattigsverige. Det gamla förknippades med trångboddhet, smuts, dålig hygien, vidskepelse. Det nyas symboler blev ljusa och rymliga funktionalistiska bostäder, renlighet, hälsa och vetenskap (Zander 2001:220, 240ff; Linderborg 2004:90).

Associationer av ovannämnda typ väcks när den finska familjen Moilanen i *Svinalängorna* flyttar in i ett nybyggt hus i Ystad sommaren 1968. Huset har alla moderna bekvämligheter och möjligheten att hyra en kommunal lägenhet framstår som en inbjudan till att vara med och få njuta av välfärden. Föräldrarna förklarar för barnen hur lyckliga de nu är:

För vi hade fått en fin lägenhet, och vi hade haft tur. Mycket mycket mer tur än många många andra. Ni förstår barn sa han, vi bor nu i ett hus där det finns allting, varmvatten, toalett och badkar och till och med en tvättstuga. (Alakoski 2007:21)

För både de vuxna och barnen är första besöket i lägenheten en stor upplevelse, modern går runt pekar på och förklarar, barnen följer efter henne: "Men har ni sett, oj, vilken stor balkong, här kan du Sakari sova middag!", "Och har ni sett vilket fint kakel och vilket stort kylskåp och vilken fin spis vi får?". Leena lär sig nya ord: "plastmatta" och "parkettgolv" och får prova själv om det finns varmvatten i kranen (Alakoski 2007:13ff.). Inflyttningen till den moderna lägenheten tycks öppna nya möjligheter för familjen som hittills levt under mycket dåliga förhållanden. Nu ska de ska ha krukväxter för stora fönster släpper in mycket ljus, de ska skaffa dammsugare som får plats i städkåpet och färgteve för det finns antennuttag i vardagsrummet. Scenen då barnen tvättar sig för första gången i det nya badrummet får en symbolisk

innebörd av en övergångsrit: ”Mamma letade fram en ny tvål. Dagen till ära sa hon. Markku och jag ville inte sluta tvätta händerna.” (Alakoski 2007:18).

Bland de symboler för övergången från Fattigsverige till folkhemmet som kan hittas i *Underdog* är fluortanten utan tvekan viktigast. Hennes mission är att lära barnen att borsta tänderna rätt, vilket också innebär att ”borsta bort sitt ursprung, dess dåliga andedräkt”. Det moderna Sverige ska bebos av friska individer och alla ungdomar oavsett social härkomst ska ha ”samma smittande, bländvita solskensleende” (Flygt 2003:127).

Hos Andersson uttrycks anspelningar på den stora berättelsen mycket direkt när Stensby, den fiktiva förorten till Stockholm, där romanens handling utspelar sig, presenteras. I beskrivningen återopas både den funktionalistiska drömmen om ljusa, bekväma bostäder för alla och konceptet av ABC-staden där invånarna har tillgång till all nödvändig service:

Här på slätten, runt medeltidskyrkan, ska det ligga. Husen ska vara höga och långa så att vi får in mycket folk. Och fort ska det gå. Ingen mer trångboddhet och ingen mer förnedring. Vi bryr oss om dem.

Ett dagis ska finnas mellan husen. Det ska vara lågt och ha många fönster. Det ska vara idylliskt för barnen med mycket sol, nära hem och inga bilar. (Andersson 1999:9)

Att författarna anknyter till den etablerade historiska berättelsen betyder dock inte att de förblir okritiska mot den. Den lätt patetiska tonen som hörs i alla de tre anförda exemplen får betraktas som ett medvetet valt stilistiskt grepp för att åskådliggöra klyftan mellan visionen och dess praktiska tillämpning. Barndomsminnet om asfalteringen som framkallas av Niemi slutar med en oväntad poäng när berättaren förklarar att pajalaborerna har levererats ett surrogat av den eftersträvade välfärden: i stället för asfalt har vägarna blivit belagda med oljegrus (Niemi 2000:14).

Alakoski beskriver den förnedring som fru Moilanen upplever när hon får reglerna för boendet upplästa för sig av kvinnan på kommunkontoret innan kontraktet för lägenheten skrivs under (Alakoski 2007:17). Här återopas också berättelsen om folkhemmet som uppfostringsprojekt: alla som ska bo i det gemensamma hemmet måste lära sig att hantera moderniteten (Löfgren 1991; Ehn et al. 1995). Den undervisning i ordningsregler som Moilanens får blir dock en form av kategorisering, de utpekas som sämre medborgare och socialfall. Bostadsområdet dit de flyttat kallas i folkmun för Svinalängorna.

Flygt likställer fluortantens verksamhet med saneringsaktioner i Malmös gamla stadsdelar. Vid slutet av 1960- och i början av 1970-talet betraktades rivningar av gammal bebyggelse som genomfördes i flera

svenska städer som ett viktigt tecken på modernitetens seger över Fattigsverige men så småningom kom de att utsättas för hård kritik. Författaren skapar därmed en ironisk distans till alla uniformeringsförsök som kännetecknade det moderna folkhemssamhället och som ofta förde med sig oönskade effekter (Flygt 2003:127).

Hos Andersson övergår beskrivningens idylliska början i en mycket dystert bild: det tog bara ett par år innan miljonprojektets ambitiösa satsning förvandlades till ett betonggetto där kväljande matos på gårdarna avslöjar invånarnas etniska bakgrund och allt fler problem lurar under ytan:

De promenerar den korta biten hem. Uppför trapporna, förbi en elcentral, över gården. En fyra år gammal gård och en fyra år gammal flicka. Gården är kvav och luktar stekta köttbullar och frityrflott, majs, curry, lök och kummin. Det är kväljande. Luften står stilla. Men snart kommer hösten och det blir lättare att andas. (Andersson 1999:9)

5. DET TRYGGA HEMMET OCH DEN FARLIGA VÄRLDEN UTANFÖR

Juha Lindström, huvudpersonen i *En komikers uppväxt* är född i början av 1960-talet och handlingen i romanen är förlagd till 1970-talets första hälft. 1960-talet och början på 1970-talet brukar utpekas som det svenska folkhemmets blomstringstid, en höjdpunkt i landets utveckling mot framsteg och social rättvisa. Medborgarna hade vant sig vid de goda levnadsvillkoren, utvecklat gemensamma rutiner och blivit en del av den hemliga gemenskapen. Den rådande ordningen betraktades som den enda rätta och den skulle aldrig rubbas (Löfgren 1991:109ff., Hägg 2006:229ff.).

Gardell inleder sin roman med en kort men uttrycksfull tidsskildring:

I begynnelsen vandrade människan på månen.

Världen leddes av Nixon och Sträng. Pappor arbetade heltid och mammor arbetade halvtid, man skulle tänka på barnen i Biafra, och äta upp all den goda maten man fått. Det fanns rika barn i i-länder och fattiga barn i u-länder, men de rika barnen kunde ge till de fattiga barnen och då blev genast allting bättre (...)

På alla områden blev allt bara bättre och bättre, Sverige var rikast i hela världen och allt utgjorde en del av Guds plan.

Sådan var världen som Juha Lindström föddes till och växte upp i. (Gardell 1992:6)

Gränsen mellan barnets naiva perspektiv och den vuxne berättarens ironiska efterhandskommentar är ganska suddig i skildringen men man får konstatera att författaren har lyckats väl med att fånga tidens stämning som präglades av en tro på Sveriges särställning bland världens länder.

Enligt samhällsdebattören Arne Ruth är idén om Sverige som ett undantag en kärna i den myt om den svenska modellen som på 1930-talet skapades av utländska författare, journalister och politiker som gärna skildrade landet som ett politiskt mirakel. Under efterkrigsperioden blev övertygelsen om att Sverige ”tack vare folkets flit och politikernas visdom, hade hittat den nyckel som gör det möjligt att förena de tre värdena trygghet, frihet och jämlikhet i ett modernt industrisamhälle” (Ruth 1995:547) ett viktigt inslag i den svenska självbilden. Historien om Juha Lindströms uppväxttid är fast förankrad i en berättelse om en liten välfärdsidyll i Europas norra utkanter, som är skyddad från alla faror och njuter av moderna lösningar som tillämpas inom alla områden. Denna berättelse ingår i sin tur i den stora socialdemokratiska framgångsberättelsen om folkhemmet.

Sävbyholm framstår som en välfärdsidyll i miniatyr. En dryg mil norr om Stockholm som det ligger tycks det vara tillräckligt långt borta från den stora världens frestelser och faror. Det känns ”nästan som på landet” när man tittar på husen en vinterkväll och ser att ”det lyser, varmt och ombonat, i fönstren, och i somliga trädgårdar hänger utomhusbelysning i de frusna äppelträden” (Gardell 1992:9). Småbarnsfamiljen hade flyttat till Sävbyholm på 1960-talet för att ge sina ungar en trygg uppväxtmiljö och så småningom har förorten blivit en förverkligad dröm om folkhemslyckan med egen villa i mexitegel, en Volvo i garaget och ett solur i den välskötta trädgården (Gardell 1992:55). Att villorna är precis likadana och att bo i dem inte är något klassprivilegium leder tankarna till löften om lika chanser för alla och visionen om ett klasslöst samhälle. Det gäller att vara skötsam och inte sticka ut, alla kan spelreglerna och försöker hålla sig till dem.

Berättelsen om det lyckliga och trygga landet Sverige får en komplettering i berättelsen om den farliga världen utanför som är drabbad av kriser, härjad av krig och präglad av sociala klyftor. I romanen är denna dikotomi väl synlig. Fattigdomen i u-länder, oljekrisen och hotet om atomkriget står för det stora onda som lurar utanför idyllens väggar. Om fattigdomen har barn i Sävbyholm en ganska vag uppfattning och de gör sitt bästa för att ”barn i Biafra” inte ska hungra: ”I skolan får de lära sig att det finns u-länder och i-länder, men genom att man lägger en slant i bössan ska inte u-länderna behöva vara u-länder särskilt länge till” (Gardell 1999:196). Oljekrisen tros kunna avhjälpas genom enkla åtgärder som varje svensk skulle kunna vidta: att sänka värmen, släcka ljuset när man går ut ur rummet och duscha istället för att bada.

Man skulle duscha för att möta världskrisen.

Allt det otäcka som trängde sig på kunde motas bort, bara alla lovade att släcka lamporna efter sig ordentligt.

Allt skulle bli bra igen. Ingenting var försent eftersom ingenting hade hänt. (Gardell 1992:196)

I de exempel som anförts ovan återfinns vi den stundom naiva folkhemiska tilltron till solidariska, kollektiva lösningar och övertygelsen att Sverige kan hitta den rätta vägen ut ur alla problem. Båda två kan härledas till den svenska undantagsmyten.

Som det största yttre hotet för den svenska idyllen framstår kalla krigets kapprustning Atomkriget är den fara som inte går att motverka och det enda sättet att besvärja rädslan är att vänja sig vid det som kan komma när ”någon idiot” har tryckt på knappen. (Gardell 1992:232) Den röda knappen som startar kriget åberopas som en ondskefull symbol också i romanen *Var det bra så?* vars handling utspelar sig på 1970-talets slut och 1980-talets början:

Över himlen svävar Leonid och Jimmy som mörka skuggor. När som helst kan de trycka på en knapp och utplåna deras hembygd. Röd tänker sig Lotta Svensson knappen, röd och gömd bakom en gardin. (Andersson 1999:13)

Såväl Gardell som Andersson anknyter till den dualistiska uppdelningen i väst och öst som forskarna kallar för ”det kalla krigets dikotoma tankefigur” (Salomon 2004:7) Att Sverige identifierar sig mest med väst markeras tydligt bland annat genom att den amerikanske presidenten Nixon åberopas för att placera romanernas handling tidsmässigt. Nixon är den som regerar i den stora världen när Juha är barn. Hans avgång år 1974 sammanfaller med slutet på en epok i Lottas liv: hennes föräldrar skiljs och hon stannar kvar med modern. Beundran och rädsla för Sovjetunionen åberopas i den vuxne Juhas tillbakablickar:

När jag var liten fanns ett imperium, större än någonsin romarriket, hur ska mina barnbarn kunna tro mig. Förödande starkt var Sovjetunionen. År efter år vann de ishockey-VM, de körde över Tjeckoslovakien med stridsvagnar, hotade hela världen med sina förintelsevapen, och inget kunde rubba den väldiga kolossen som beslutsamt malde ned allt som kom i dess väg.

Poff. Borta. ---

Vadå Sovjetunionen? Säger barnbarnen. (Gardell 1992:118-119)

I berättelsen om den svenska idyllen spelar kontrasten mellan innanför och utanför en avgörande roll. Gardell polemiserar med berättelsen genom att visa att idyllen är skenbar. Han exponerar det inre hotet som förbigås i den ljusa välfärdsberättelsen. Bakom Sävbyholms vackra fasad finns den

grymma realiteten: själviskhet, känslökyla, mobbning av de missanpassade: ”Inne i husen ligger människor på mage med kudde för munnen och skriker. Det hörs inte ut, så ingen skulle erkänna att det är så” (Gardell 1992:56). Priset som människor får betala för den trygghet som systemet garanterar är deras personliga frihet. För huvudpersonen Juha och hans två lika utsatta vänner Jenny och Thomas är Sävbyholm ett slags fängelse. I den anklagelse som Gardell formulerar klingar tonen som vi känner igen från berättelsen om folkhemmet som monsterlandet, närmare bestämt från den kritik som amerikanen Roland Huntford riktade mot den svenska välfärdsstaten i sin bok *The New Totalitarians* från år 1971. Han hävdade att det i Sverige har utvecklats en typ av totalitär stat med välfärd som maktens kontrollinstrument. Byråkrater, teknokrater och politiker var de som hade en obegränsad makt över den enskilda människan. Conny Mithander påpekar att den nya totalitarismen som Huntford talade om var ”en mjukare men försåtligare form” (Mithander 2000:63). Kritik av liknande typ förekom frekvent under ”debatternas decennium” och framfördes bl. a. av Yvonne Hirdman, historiker och författare till boken *Att lägga livet till rätta* och idéhistorikern och DN:s skribent Maciej Zaremba (Zander 2001: 409f., Mithander 2000: 66ff.).

Till tanken att folkhemmet har urartat och dess invånare har fördumrats och gjorts till passiva mottagare av bidrag anknyter också Lena Andersson då hon i *Var det bra så?* förklarar att invånarna i förorten Stensby har blivit förgiftade av tätningsmedlet ”apatix” som användes till att bygga miljonprojektets bostäder, och lider av en sjukdom vars symtom är ”våldsbenägenhet kombinerad med likgiltighet inför de demokratiska värdena” (Andersson 1999:7; jfr 38).

6. DEN STORA DRÖMMEN SOM SPRACK

Att få slippa den ekonomiska nöden var huvudorsaken till att familjen Moilanen i Svinalängorna kom till Sverige. Deras nya hemland skulle vara ett land, där ingen människa svälter och ”där hästarna och kaninerna äter förstklassiga äpplen och morötter” (Alakoski 2007:33). Trots att Moilanens har hamnat längst ner i den sociala strukturen, dubbelt utsatta som bråkiga invandrare och opålitliga alkoholmissbrukare håller de fast vid att de borde vara tacksamma för allt de har fått och denna attityd förmedlar de till sina tre barn. Hos Leena, huvudpersonen i boken väcks känslan av att vara underlägsen när hon jämför sig med sina kompisar. De som kommer från vanliga svenska arbetarfamiljer finns ett steg högre upp i samhällshierarkin än Moilanens: de har råd att köpa kläder på Tempo eller Domus och brukar åka på semester. De som bor i villa och har föräldrar

som är läkare hör till en annan värld som verkar ouppnåelig (Alakoski 2007:179ff.). I takt med att Leenas drömmar om att få närma sig välfärden bleknar begriper hon att hennes föräldrar, i synnerhet modern, är lika besvikna som hon själv. Leena känner sig lurad men hon vet inte riktigt vem hon ska utpeka som skyldig:

Nä, jag förstod inte varför allting var som det var men jag hade börjat lägga märke till saker på ett annat sätt. Jag åldrades, men det syntes inte i spegeln" (...)

Jag fylldes med frågor utan svar. (...)

Hur kunde det vara så himla olika när vi gick i samma klass och läste samma skolböcker?

Varför skulle just jag och Riitta och Åse inte bo i ett Bo-Petterhus?

Varför skulle just jag och Riitta och Åse inte åka till Amerika på påsklovet?
(Alakoski 2007:181)

Vid den tidpunkten är Leenas tro på det goda samhället redan naggad i kanten men hon hoppas fortfarande att hon ska bli sedd och räddad. Sin tro förlorar hon först när hon inser att hon har lämnats ensam i försöken att stoppa familjens sönderfall, att varken ”socialtanterna” eller någon annan bryr sig om de alkoholiserade finnarna och deras barn och den hjälp som de får är bara ett sätt att hålla skenet uppe.

Huvudpersonerna i *Underdog* och *Var det bra så?* kommer från svenska arbetarfamiljer som i Leenas perspektiv har det tämligen bra i livet. Johan och Lotta uppfattar dock sin ställning helt annorlunda och de sociala orättvisor som de råkar ut för är ett ständigt inslag i romanerna.

Johan i *Underdog* blir påmind om de klyftor som finns i samhället varje jul när morbrodern Leif stoltserar med sin goda ekonomiska ställning och ger dyra presenter till sin son. Så småningom blir Johan medveten om att hans ensamstående mor har utarbetat en egen strategi som går ut på att hon nöjer sig med ”det näst bästa” och hon har därmed försonat sig med sin sociala ställning:

Nästan är ett viktigt ord i familjens historieskrivning. Morsan har tvingats att vända på slantarna och för att få det att gå ihop har hon gjort ”nästan” till en hörnsten i hushållskassan, morsan som inte tittar efter det bästa därför att hon är nöjd med att kunna få det näst bästa, Kapp Ahl är lika bra som märkeskläder, nästan, soffan från Obs! Interiör lika komfortabel som Dux, nästan och Monika och jag har fått vänja oss vid att alltid gå ner ett hack, men för oss är morsans nästan-filosofi inte en fråga om vad vi får utan vad vi försakar. (Flygt 2003:164)

Lotta i *Var det bra så?* som bor med sin frånskilda mor lär sig också snabbt att lägga märke till det som skiljer henne från barn som växer upp med båda föräldrarna i familjer med ordnad ekonomi. Hon blir en kritisk betraktare av den senfolkhemiska vardagen i betongförorten som består av misslyckade livsprojekt och spruckna drömmar. Hon upptäcker att

invånare i Stensby har gått med på att den version av välfärden som de serverats är långt ifrån tillfredsställande men ändå känner de tacksamhet mot politikerna. Den ironiska kommentaren som Andersson formulerar ligger mycket nära Flygts utläggning av "nästan-filosofi":

Ett helt liv av en väckarklocka som börjar råma i mörkret, torkade makaroner under fotsulan på väg till den rinnande toan på morgonen. Trötthet, lön som kommer in en månad efter att hyran ska ut. Trängseln och lukten av fuktigt ylle och inrökt syntet på tunnelbanan. Värken i armbågarna, axlarna --- och huvudet. Glädjen över att ha fått det så bra att man inte fryser, att kunna skaffa en mikrovågsugn, en ny klänning på semestern, att få ha semester, att få säga du till alla människor. Tack Gustav, Tage, Olof, Per Albin, Hjalmar. (Andersson 1999:47f.)

Johan och Lotta har sedan barnsben matats med berättelsen om det framgångsrika, moderna landet Sverige. Den verklighet som de lever i överensstämmer dock inte på flera punkter med visionen om det perfekta samhället. Miljonprogrammets bostäder på Borgmästargården och i Stensby framstår som ett sämre boendevalternativ när Johan jämför dem med kompisarnas villor och Lotta med sin rike fars lägenhet i Stockholms centrum. Båda ser sina trötta mödrar komma hem efter det tråkiga jobbet inom industrin och förstår hur svårt det är att få ihop familjens ekonomi. Klyftan mellan den officiella, idealiserade versionen som på 1970- och 1980-talet fortfarande förmedlas på radio och tv och vardagen får dem att känna sig lurade och skeptiska mot politikernas löften. Medan mödrarna hör till dem som in i det sista litar på sina politiska hjältar, görs Johan och Lotta till representanter för en generation som tvingas att säga adjö till den stora drömmen.

Både Johan och Lotta är medvetna om att de inte har fått samma goda chanser till utveckling och lika lysande perspektiv för framtiden som barn födda i välbeställda medel- och överklassfamiljer. Vändpunkten i Johans liv blir gymnasieskolan där, i motsats till grundskolan, klasskillnader träder fram i all sin bredd. Då bestämmer han att hans egen framtid ska utformas på ett annat sätt. Juristutbildning betraktar han som en väg till att bli något. Först som vuxen börjar han fundera på det pris han fick betala för sin till synes framgångsrika klassresa. Lottas planer för att bryta upp från den miljö hon växt upp i går om intet, hon blir en personifiering av folkhemmets förlorare.

I *Underdog* och *Var det bra så?* finns det spår av olika kritiska berättelser om folkhemmets kris som sedan 1980-talets slut i talrika varianter har förekommit i den svenska offentliga debatten. I båda romanerna kan läsaren bevittna visionens devalvering och folkhemmets framskridande sönderfall. Trots detta får man konstatera att det inte är berättelsen om monsterlandet som utgör konstruktionsramen för de båda

romanerna utan den stora socialdemokratiska framgångsberättelsen. Författarna granskar den och polemiserar med den men ifrågasätter den inte som helhet. Hos Flygt vävs nostalgiska tillbakablickar ihop med bittra kommentarer, hos Andersson formuleras kritiken mera direkt men det som författarna mest fokuserar på är den växande otryggheten i samhället och folkhemsbornas oro över den fortsatta utvecklingen.

Romanen *Var det bra så?* som publicerades år 1999 kan också betraktas som en röst i debatten om Sveriges förvandling från ett tämligen homogent folkhem till ett mångkulturellt samhälle. Stensby, där romanens handling utspelar sig är ett exempel på ett miljonprogramsområde som redan kring åttiotalets mitt har en karaktär av en invandrantät gettoliknande betongförort. Andersson utgår från 1990-talets debatt om ”det slutna folkhemmet” som inte klarade de utmaningar som ökad invandring innebar (Rojas 1993) men hon påpekar att utanförskap inte bara kan drabba invandrare utan också infödda svenskar.

7. BERÄTTELSENA, MYTEN OCH IDENTITETEN

Ulf Zanders förklaring att ”den enskildes minne har unika drag men det är icke desto mindre förbundet med den specifika grupp som hon ingår i och vars kollektiva minnen hon delar” (1997:98) kan tjäna som utgångspunkt till att närmare diskutera folkhemsberättelsernas roll i romanerna. Karaktärerna Matti, Leena, Juha, Johan och Lotta är starkt individualiserade men de är också tydligt förankrade i de tider och miljöer som de kommer från. I deras barndomsminnen flätas privata upplevelser ihop med kollektiva erfarenheter av barndom och uppväxt i folkhemmet. De etablerade berättelserna om folkhemmet som är en form av svenskt kollektivt minne, i synnerhet den socialdemokratiska framgångsberättelsen med olika sidoberättelser, fungerar i romanerna som referensramar för de individuella ödena. ”Den enskildes historia blir endast möjlig i ett större sammanhang i det förflutna”, påpekar Zander (1997:99).

Känslan av utanförskap är en erfarenhet som är gemensam för alla huvudpersoner i romanerna. Etnisk och kulturell bakgrund, social härkomst, problem i familjen, fattigdom samt mobbning av de avvikande kan utpekas som direkta orsaker till att barnkaraktärerna känner sig underlägsna, utfrysade och utestängda från gemenskapen. Genom att de skildras med berättelserna om folkhemmet som bakgrund får deras utanförskap en kollektiv dimension. De blir till representanter för grupper som har hamnat i välfärdsstatens periferi: tordningarna, mindre bemedlade förortsbor från splittrade familjer, invandrare, barn till missbrukare, främmande fåglar som inte kan underordna sig den uniformering som

krävs av kollektivet (jfr Żmuda-Trzebiatowska 2012). Deras porträtt som folkhemmets styvbarn kan betraktas som en polemik med berättelserna om det perfekta samhället och porträtten tecknas med tydlig hänvisning till de avslöjande berättelserna om Sverige som monsterland.

I de fem romanerna är tidsavståndet mellan romantiden och berättartiden tydligt markerat, vilket förutsätter ett dubbelperspektiv på folkhemmet. Samtidigt som folkhemsverkligheten rekonstrueras i barndomsminnena kommenteras den av vuxna berättare vilka kan identifieras som romanernas författare. De skriver sina historier med facit i handen och en viktig källa till den kunskap som de förfogar över är folkhemsberättelserna. Uppväxten i folkhemmet gör dem till den stora mytens arvtogare och bärare av den kollektiva identiteten som myten föranleder. Genom att anknyta till forskningens och samhällsdebattens berättelser i sitt litterära skapande blir de också mytens uttolkare. Ett stilistiskt grepp som ofta används i romanerna är kontrast då visionen, föreställningen, drömmen konfronteras med verkligheten. Den ironiska distansen till folkhemsprojektet blir ett sätt att markera den vuxnes desillusionerade syn men man kan gissa att ironin också behövs som motvikt till den nostalgi som obemärkt eller ovälkommet smyger sig in i barndomsskildringarna. Av analysen framgår dessutom att den kollektiva längtan tillbaka till en gemenskap som inte längre finns dominerar över individuella representationer av längtan efter förlorad barndom.

Att nostalgi, förstådd som känsla av förlust och längtan efter ett idealiserat förflutet, ofta går utöver en subjektiv upplevelse och kan tolkas som uttryck för kollektivt minne är en viktig tråd i Svetlana Boyms forskning. Boym skiljer på två typer av nostalgi: restaurativ och reflexiv och förklarar att "(r)estorative nostalgia manifests itself in total reconstructions of monuments of the past, while reflective nostalgia lingers on ruins, the patina of time and history, in the dream of another place and another time" (2001:41). Medan restaurativ nostalgi rymmer viljan att återvända till det ursprungliga tillståndet handlar reflexiv nostalgi snarare om att finna sig i att det förflutna aldrig kommer tillbaka i samma form. Den första typen använder kollektiva och nationella symboler som rekvisita och i sin extrema form utvecklar revanschistiska konspirationsterior. Den andra är av intimare karaktär och skapar fragmentariska men samtidigt nyansrika berättelser (Boym 2001:41-55, jfr Johannisson 2001). Karin Johannisson betonar att uppdelningen i restaurativ och reflektiv nostalgi "gör det möjligt att skilja mellan kollektivt minne å ena sidan som nationell identitet (och som kan bli farlig), å den andra som gemenskap som innesluter men inte bestämmer det individuella minnet" (2001).

Tillämpar man Boyms resonemang på analys av svenska berättelser om folkhemmet tycks politikernas drömmar om att återupprätta det förlorade paradiset förkroppsliga restaurativ nostalgi. Reflexiv nostalgi kommer däremot till uttryck i gräsrötternas vemodiga tillbakablickar på den svunna idyllen. Och det är den andra typen av nostalgi som skymtar i de undersökta skönlitterära skildringarna av barndom och ungdom i folkhemmet.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att författarna till de fem analyserade romanerna på ett kreativt sätt har inkluderat folkhemsberättelser som är kända från politisk propaganda, samhällsdebatt och forskning i sina skönlitterära skildringar av barndom och ungdom i den svenska välfärdsstaten. Berättelserna åberopas för att skissa en bredare historisk bakgrund, att återskapa en bestämd förfluten verklighet i vilken romanhandlingen är placerad och att konstruera gruppidentiteter. Att berättelserna eller deras delar bearbetas, omtolkas och utsätts för kritisk granskning av författarna kan också betraktas som ett sätt att ta ställning i den debatt om folkhemmets kris och framtid som pågått i Sverige sedan 1990-talet. Det är också viktigt att påpeka att kritiken mot folkhemmet som formuleras i romanerna framstår som ett försök att ompröva den centrala svenska myten men det har ingen direkt omstörtande karaktär.

LITTERATUR

ANALYSERADE ROMANER

- Alakoski, Susanna. 2007. *Svinalängorna*. Stockholm: Bonnierpocket.
Andersson, Lena. 1999. *Var det bra så?* Stockholm: Natur och Kultur.
Flygt, Torbjörn. 2003. *Underdog*. Stockholm: Norstedt.
Gardell, Jonas. 1992. *En komikers uppväxt*. Stockholm: Norstedt.
Niemi, Mikael. 2000. *Populärmusik från Vittula*. Stockholm: PAN Norstedt.

ÖVRIGA KÄLLOR

- Ansvar för hela Sverige*. Moderaternas idéprogram 2011. Tillgängligt på:
http://www.moderat.se/sites/default/files/nya_moderaternas_ideprogram_2011.pdf
Arbetsrörelsens tankesmedja: <http://a-smedjan.se> (2013-04-04).
Bennich-Björkman, Li. 2000. Död eller skendöd? Svensk modell i upplösning. I: Lewin, Leif (red.). *Svensk kynne: en konferens anordnad av Humanistisk-samhällsvetenskapliga vetenskapsområdet vid Uppsala universitet den 29 februari 2000* (=Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala). Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, ss. 67-77.
Boym, Svetlana. 2001. *The Future Of Nostalgia*. New York: Basic Books.
Burke, Edmund. 2008. *Rozważania i rewolucji we Francji i o poczynaniach pewnych towarzyszt londyńskich związanych z tym wydarzeniem, zawarte w liście, który miał zostać wysłany do pewnego gentlemana w Paryżu* (övers. Dorota Lachowska). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

- Dahlqvist, Hans 2002. Folkhemsbegreppet: Rudolf Kjellén vs Per Albin Hansson. *Historisk Tidskrift* 2002:3, ss 444-465.
- Davidsson, Tobias. 2010. Utanförskapelsen. En diskursanalys av hur begreppet utanförskap artikuleras i den svenska riksdagsdebatten 2003-2006. *Socialvetenskaplig tidskrift*. 2010:2, ss. 149-169. Tillgänglig på: http://www.socwork.gu.se/kontaktaoss/Personlig_hemsida/tobias-davidsson/ (2013-04-04).
- Edman, Stefan & Göran Greider. 2012. Stefan Löfven måste sätta en ny rödgrön agenda för S. *Dagens Nyheter* 07. 02.2012. Tillgänglig på: <http://www.dn.se/debatt/stefan-lofven-maste-satta-en-ny-rodgron-agenda-for-s> (2013-04-04).
- Ehn, Billy (et al.). 1993. *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm: Natur och kultur.
- Hall, Patrik. 2000. *Den svenskaste historien: nationalism i Sverige under sex sekler*. Stockholm: Carlsson.
- Hansson, Per Albin. 1982. Folkhemmet, medborgarhemmet. Per Albin Hanssons tal i andra kammarens remissdebatt, 1928. I: *Från Fram till folkhemmet: Per Albin Hansson som tidningsman och talare* (urval och inl. av Anna Lisa Berkling). Solna: Metodica press, ss. 227-230.
- Hägg, Göran. 2003. *Svenskhetens historia*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- 2006. *Välfärdssåren. Svensk historia 1945-1886*. Stockholm: MånpoCKET.
- Johannisson Karin. 2001. Nostalgi som bot mot glömskans vilshenhet. *Svenska Dagbladet* 24.10.2001.
- Larsson, Jan. 1994. *Hemmet vi ärvde. Om folkhemmet, identiteten och den gemensamma framtiden*. Stockholm: Arena. Institutet för Framtidsstudier.
- Linderborg, Åsa. 2004. Historical romanticism and development optimism: on the historical perception of social democracy. I: Almqvist, Kurt & Kay Glans (red.) *The Swedish Success Story?* (eng. övers. av Paul Fischer). Stockholm: Axel and Margaret Ax:son Johnson Foundation, ss.81-95.
- Löfgren, Orvar. 1991. Att nationalisera moderniteteten. I: Linde-Laursen, Anders & Jan Olof Nilsson (red.) *Nationella identiteter i Norden – ett fullbordat projekt?* Stockholm: Nordiska rådet, ss. 101-115.
- Löw, Heléne. 2002. Det förrådade folkhemmet – om folkhemsidé i rasideologisk och extremnationalistisk tappning. I: *Det slutna folkhemmet. Om etniska klyftor och blågul självbild*. Agoras årsbok. ss. 78-92.
- Manus till Jimmie Åkessons tal i Almedalen 2011. Tillgängligt på: <https://sverigedemokraterna.se/2011/07/10/manus-till-jimmie-akessons-tal-i-almedalen-2011/> (2013-04-04).
- Mithander, Conny. 2002. Från Mönsterland till Monsterland. Folkhemska berättelser. I: Bergvall, Åke et al. (red.). *Berättelser i förvandling – berättande i ett intermedialt och tvärvetenskapligt perspektiv*. Karlstad: Karlstad University Studies 2002:12, ss. 53-85.
- Rojas, Mauricio. 1993. *I ensamhetens labyrint. Invandring och svensk identitet*. Stockholm: Brombergs Bokförlag.
- Ruth, Arne. 1995 [1984]. Det moderna Sveriges myter. I: *Svenska krusbär. En historiebok om Sverige och svenskar*. Stockholm: Bonniers Alba, ss. 544-571.
- Rüsen, Jörn. 1986. Zukunft aus der Vergangenheit. Zeithorizont und Handlungsorientierung im historischen Denken. I: May, Hans (red.) *Ethik zwischen säkularer Apokalypik und Glaubensgestützter Hoffnung. Über die Handlungsrelevanz der Zukunftserwartung*, (=Loccummer Protokolle 62/84). Rehburg-Loccum: Evangelische Akademie Loccum, ss. 78-94.
- Salomon, Kim et al. (red.). 2004. *Hotad idyll. Berättelser om svenskt folkhem och kallt krig*. Lund: Nordic Academic Press.

- Stålhammar, Mall. 1997. *Metaforernas mönster i fackspråk och allmänspråk*. Stockholm: Carlssons.
- Sverigedemokraternas principprogram 2011. Tillgängligt på: https://sverigedemokraterna.se/files/2012/03/principprogram_A5_web.pdf (2013-04-04).
- Wiklund, Martin. 2006. *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*. Stockholm / Stenhag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Zander, Ulf. 2001. *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om historia från sekelskifte till sekelskifte*. Lund: Nordic Academic Press.
- 1997. Historia och identitetsbildning. I: Karlegård, Christer & Klas-Göran Karlsson (red.) *Historiedidaktik*. Lund: Studentlitteratur, ss. 82-114.
- Żmuda-Trzebiatowska, Magdalena. 2012. Styvbarnen i folkhemmet? Utanförskap i svenska barndomsskildringar. *Folia Scandinavica Posnaniensia* vol. 14. ss. 157-177, <http://hdl.handle.net/10593/4045> (2013-04-04).

Magdalena Żmuda-Trzebiatowska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Katedra Skandynawistyki
Collegium Novum
al. Niepodległości 4
61-874 Poznań
Poland

magdazt@amu.edu.pl